

บทที่ 5

สรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

สำหรับข้อสรุปของการวิจัยครั้งนี้คณะที่วิจัยได้สรุปตามประเด็นดังนี้

1) ผลการศึกษาสภาพปัญหาการประกอบอาชีพเกษตรกรกรรม และความต้องการจัดการศึกษาสัมมาอาชีพแบบมีส่วนร่วมของกลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคน ตำบลหนองโน อำเภอเมืองจังหวัดมหาสารคาม พบว่า บริบทบ้านกุดแคนเป็นหมู่บ้านที่มีประวัติการตั้งหมู่บ้านประมาณ 200 กว่าปี บรรพบุรุษของหมู่บ้านแห่งนี้อพยพมาจากอำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด คือบ้านเก่าสิงห์ไคร มาตั้งหมู่บ้านแห่งนี้ เพราะสภาพภูมิศาสตร์ที่อุดมสมบูรณ์ มีหนองน้ำลึกมากเป็นกุด รอบหนองน้ำมีคันแค้นขึ้นรอบบริเวณหนองน้ำ จึงตั้งชื่อว่า “บ้านกุดแคน” มีประชากรจำนวน 676 คน ประกอบอาชีพทางการเกษตรกรรม ทำนาปลูกข้าว ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ ทำสวน และหลังฤดูทำนาอพยพไปทำงานเป็นแรงงานรับจ้างในตัวจังหวัดมหาสารคาม และต่างจังหวัดที่ใกล้เคียง โครงสร้างทางวัฒนธรรม มีประเพณีเหมือนชาวอีสานทั่วไปทำบุญตามฮีต 12 เดือน ได้แก่ บุญกฐินเข้าพรรษาบุญเวด เป็นต้น อย่างไรก็ตามด้านความเชื่อการนับถืออำนาจผี ชาวบ้านกุดแคนไม่มีคอนปู้ตาเหมือนในหมู่บ้านอื่นบางหมู่บ้าน เพราะชาวบ้านกุดแคนนับถือพระพุทธรูปแทนนับถือผี ด้านสาธารณูปโภคมี ไฟฟ้า ประปา โรงเรียนศูนย์สุขภาพชุมชนและแหล่งเรียนรู้ชุมชนปทุมทวดครูสิงห์ สิ่งเหล่านี้ชาวบ้านกุดแคนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน และชุมชนบ้านกุดแคนมีทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญคือ ลำห้วยคำพู และป่าโคกสาธารณะหนองโนที่ชาวบ้านกุดแคนได้ใช้ประโยชน์น้ำทำนา ทำสวน และพึ่งพาป่าโคกสาธารณะหาอาหารตามธรรมชาติ ชุมชนแห่งนี้เป็นชุมชนชนเมืองการคมนาคมห่างจากจังหวัดมหาสารคามประมาณ 17 กิโลเมตร

สภาพปัญหาการประกอบอาชีพเกษตรกรกรรมของชุมชนบ้านกุดแคนมีปัญหาเช่นเดียวกับสังคมเกษตรกรรมในหมู่บ้านภาคอีสานที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมปลูกข้าวเป็นพืชหลัก ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ ทำสวน ฯลฯ ต้องประสบกับสภาพปัญหาโครงสร้างทางสังคมด้านเศรษฐกิจ คือ (1) มีภาระหนี้สินในครัวเรือนของเกษตรกรร้อยละร้อย โดยกู้เงินจากภาครัฐ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร กองทุนเงินล้าน กลุ่มการผลิตในชุมชน เช่นกลุ่มเกษตรกรทำนาหนองโน กลุ่มชลประทานผู้ใช้น้ำตำบลโคกก่อ และเกษตรกรบางครัวเรือนกู้เงินนอกระบบจากพ่อค้าในท้องถิ่นที่เป็นชาวนาฐานะรวย (2) ปัจจัยการผลิต (เทคโนโลยีการผลิต) ต้นทุนการผลิตสูง สืบเนื่องจากการทำเกษตรกรรมแบบเคมีคือมุ่งผลิตเพื่อขาย ต้องใช้เงินทุนซื้อปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช จ้างเครื่องจักรกลทางการเกษตร ไถนา เกี่ยวข้าว และค่าจ้างแรงงานสูง เนื่องจากชุมชนบ้านกุดแคนประชาชนเป็นจำนวนมากอพยพเป็นแรงงานรับจ้างในจังหวัดมหาสารคามที่ศูนย์มีชัยจำนวนมากทำให้ขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตรกรรมและ (3) ปัจจัยเงินทุนสนับสนุนการประกอบอาชีพ

ทางการเกษตรขาดแคลนแหล่งทุนสนับสนุน(4) ไม่กำหนดราคาสินค้าได้และ (5) สินค้าการเกษตรชาวบ้านถูกคนไม่นิยมบริโภค

จากสภาพปัญหาดังกล่าว ได้มีวิธีกែไขปัญหาโดยกลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคนต้องการมีรายได้เสริมในครัวเรือน เพื่อลดรายจ่ายและเพิ่มรายได้ แนวทางการแก้ไขปัญหาคือ ด้านการศึกษา ต้องการมีหลักสูตรสัมมาอาชีพของท้องถิ่น โดยใช้ปราชญ์ชาวบ้านเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ และหลักสูตรสัมมาอาชีพต้องเขียนด้วยชาวบ้านร่วมกับปราชญ์และพี่พากลุ่มอื่น ๆ เช่น นักวิชาการ วิทยากรภายนอกชุมชนและอาชีพที่ต้องการเรียนรู้คือ (1) การเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ (2) สมุนไพรอาหารเพื่อสุขภาพ และ (3) คนตรีพื้นบ้าน ไปกลางประยุกต์ เหตุผลที่เลือกอาชีพดังกล่าวมา เพราะชุมชนมีปราชญ์ชาวบ้านที่ประสบผลสำเร็จ จากการเลี้ยงไก่ไข่ ปลูกสมุนไพรและแสดงคนตรีพื้นบ้าน

2) การเขียนหลักสูตรของแหล่งเรียนรู้ชุมชนจัดการสัมมาอาชีพแบบมีส่วนร่วมโดยองค์กรชุมชนของกลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคนผู้เขียนหลักสูตร คือ สมาชิกกลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคนและบ้านหินลาดร่วมกับปราชญ์ชาวบ้านผู้เชี่ยวชาญและเครือข่ายที่เข้ามาหนุนเสริม จำนวน 6 แห่ง เช่น สำนักงานเกษตรจังหวัด สถาบันวิจัยและพัฒนามหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม ร่วมกับคณะทีมวิจัยร่วมกันจัดทำหลักสูตรการจัดการศึกษาสัมมาอาชีพมีขั้นตอนการเขียนหลักสูตรดังนี้ (1) ความเป็นมาของโครงการแหล่งเรียนรู้ชุมชนจัดการศึกษาสัมมาอาชีพแบบมีส่วนร่วม โดยองค์กรชุมชน (2) วัตถุประสงค์ของหลักสูตรสัมมาอาชีพ (3) การมอบภาระงานจัดกิจกรรมการเรียนรู้ 3 กิจกรรม (4) ระยะเวลาการเรียนรู้ (5) การออกแบบหน่วยการเรียนรู้ (6) ความรู้ท้องถิ่นสัมมาอาชีพ และ (7) การประเมินผลการใช้หลักสูตร ซึ่งการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ใช้ทักษะกระบวนการทางสังคม 5 ป. คือ ป.1เปิดประตูใจ ป.2 ปฏิสัมพันธ์เครือข่าย ป.3 ปฏิบัติกิจกรรมเรียนรู้ ป.4 ปรับแก้ใจงาน ป.5 ประเมินผลงาน วิธีดำเนินการเรียนรู้แบ่งเป็นฐานการเรียนรู้สัมมาอาชีพ 3 ฐาน กิจกรรม คือ การเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่- สมุนไพรอาหารเพื่อสุขภาพ และคนตรีพื้นบ้าน ไปกลางประยุกต์ ระยะเวลาการเรียนรู้ไม่กำหนดตามอธยาศัยขึ้นอยู่กับกลุ่มเกษตรกรสนใจที่จะเรียนรู้ โดยมีการเรียนรู้แบบฝึกปฏิบัติจริง ไปดูแหล่งเรียนรู้ที่ฟาร์มของปราชญ์ชาวบ้านกุดแคน รับฟังวิทยากรเข้า มาบรรยายความรู้ จัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ เช่น การจัดสนทนากลุ่มและการถอดบทเรียน ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น (1) มีหลักสูตรสัมมาอาชีพ (2) มีผลผลิตไข่ไก่ ผักสมุนไพรเพียงพอบริโภคและขาย (3) ได้ขยายพื้นที่ปลูกได้มากขึ้นในชุมชนและไปสู่มุมบ้านอื่น ๆ เช่นบ้านหินลาด (4) เป็นการพัฒนา ด้านสังคม ได้กลุ่มเกษตรกรสร้างปัญญาเพื่อแก้ไขปัญหาคารประกอบอาชีพและมีรายจ่ายลดลง หนี้สินลดจำนวนน้อยลง (5) เกิดเกษตรกรต้นแบบอาชีพเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ ปลูกสมุนไพร ปราชญ์คนตรีพื้นบ้านจำนวนมากขึ้นในชุมชน และ (6) ได้เผยแพร่ผลผลิตจัดนิทรรศการ และแสดงคนตรีพื้นบ้าน ไปกลางในงานประชุมวิชาการกับหน่วยงานภาครัฐและหน่วยงานอื่น ๆ

3) ผลการถอดบทเรียนและขยายผลการจัดการศึกษาสัมมาอาชีพแบบมีส่วนร่วม โดยองค์กรชุมชนเพื่อการพึ่งตนเองของกลุ่มเกษตรกรชาวบ้านกุศแดน ตำบลหนองโน อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม สรุปได้ว่า

1) ผลการถอดบทเรียนมีปัจจัยที่เกื้อหนุนการจัดการความรู้สัมมาอาชีพเกิดขึ้นกับกลุ่มเกษตรกรบ้านหินลาดและบ้านกุศแดนด้วยปัจจัย (1) การทำงานแบบมีส่วนร่วม โดยสมาชิกกลุ่มเกษตรกรบ้านหินลาด บ้านกุศแดน และเครือข่ายที่สนับสนุนได้ร่วมกันปฏิบัติงานอย่างต่อเนื่อง เช่น การเปิดเวทีชาวบ้านวิเคราะห์บริบทสภาพปัญหาชุมชนและแสวงหาวิธีการแก้ปัญหา เข้าร่วมการสนทนากลุ่มร่วมกันเพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ร่วมกับคนภายนอกอย่างสม่ำเสมอ และเข้าร่วมกลุ่มการถอดบทเรียนเพื่อสรุปถึงสิ่งที่ได้รับการเข้าร่วมโครงการทำให้สมาชิกกลุ่มเกษตรกรกล้าพูดกล้าแสดงออกมากยิ่งขึ้น (2) การเรียนรู้ที่เอาคนเป็นตัวตั้ง เพราะการเรียนรู้เกิดจากความต้องการของสมาชิกในกลุ่มทั้ง 2 หมู่บ้านเข้ามาร่วมกันเขียนหลักสูตรสัมมาอาชีพและออกแบบจัดกิจกรรมการเรียนรู้ทำได้เพิ่มทักษะอาชีพอาชีพมีการปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง เกิดเกษตรกรต้นแบบ (3) การจัดการความรู้แบบเครือข่ายมีองค์กรภายนอกเข้ามาหนุนเสริมให้กิจกรรมแต่ละฐานการเรียนรู้ได้เติมเต็มความรู้จากวิทยากรภายนอกร่วมกับปราชญ์ชาวบ้าน ทำให้มีความใฝ่รู้ใฝ่เรียนมากขึ้นและมีความสุขเพราะเรียนรู้แบบ ไม่มีมิติเวลากำกับจะเรียนกับเครือข่ายแบบตัวต่อตัวแบบไปเรียนรู้ด้วยตนเองในฟาร์ม ในแปลงสาธิตเป็นไปตามศักยภาพของผู้เรียน (4) การจัดการความรู้ด้วยเกษตรกรต้นแบบขยายความรู้ที่ตนเองมีให้กับบุคคลอื่น ๆ เช่น ให้กับพ่อแม่ตนเอง สร้างชิ้นงานเป็นโครงการวิทยาศาสตร์เข้าไปสู่ระบบการศึกษา เกิดขึ้นกับกลุ่มเกษตรกร เด็กและเยาวชน (5) การเกิดเครือข่ายสัมมาอาชีพโดยที่โครงการนี้มีเจ้าภาพตระกูลฤทธิเดช เป็นเจ้าภาพหลักคนภายในชุมชนและคนภายนอกชุมชน เป็นเจ้าภาพร่วม ทำให้มีความสัมพันธ์กันในแนวราบร่วมกันทำงานด้านการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย คือแบบร่วมคิด ร่วมวางแผน ร่วมปฏิบัติ ร่วมแก้ปัญหา ร่วมชื่นชม และร่วมรับประโยชน์ร่วมกัน

2) ผลการขยายเครือข่ายการดำเนินกิจกรรมของโครงการนี้ได้ขยายเครือข่ายไปที่ชุมชนบ้านหินลาด มีเกษตรกรกลุ่มเลี้ยง ไก่พันธุ์ไข่และกลุ่มเกษตรกรทำสวนข่าพืชสมุนไพรได้ขยายพื้นที่เพิ่มมากขึ้นทำให้ข่าเป็นพืช เศรษฐกิจของชุมชนได้ในอนาคตรองจากการปลูกข้าว เพราะกลุ่มเกษตรกรทั้ง 2 แห่งได้ปรับตัวจากการทำนาเข้าไปสู่การทำสวนข่าเพื่อแก้ไขปัญหาการทำนาต้นทุนสูง แต่ปลูกข่าต้นทุนผลผลิตต่ำ ผลจากการทำเครือข่าย ทำให้ชุมชนบ้านหินลาดมีความรักสามัคคี ซื่อสัตย์ต่อองค์กรและมีจิตอาสาในการทำงานกลุ่มได้ประสบผลสำเร็จ

3) การพึ่งตนเองของกลุ่มเกษตรกรบ้านกุศแดนและกลุ่มเกษตรกรบ้านหินลาด พบว่าการพึ่งตนเองคือการพึ่งตนเองในครัวเรือนและการพึ่งตนเองในระดับกลุ่มการผลิตเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ 5 ด้านคือ เทคโนโลยี เศรษฐกิจ สังคม จิตใจและทรัพยากรธรรมชาติพบว่าการพึ่งตนเองด้านสังคม จิตใจและทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งในระดับครัวเรือนและระดับกลุ่มการผลิตไก่พันธุ์ไข่

มีระดับการพึ่งตนเองมากที่สุด เพราะมีพันธุ์ผัก ซึ่งราคาถูกแบบญาติพี่น้อง แสดงถึงความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กันและกัน มีจิตอาสาช่วยทำกิจกรรมกลุ่มมีความรักสามัคคี รับผิดชอบปฏิบัติตามกติกากลุ่ม และทำงานกันแบบมีส่วนร่วมทั้งสมาชิกในกลุ่มและร่วมกับเครือข่ายอย่างสม่ำเสมอ และมีลักษณะการพึ่งตนเองร่วมกันคือ พึ่งตนเองได้ พึ่งพากันได้ในชุมชนและพึ่งพากันกลุ่มอื่น ๆ ทำให้พึ่งตนเองได้อย่างรู้เท่าทันส่วนการพึ่งตนเองได้น้อยที่สุด ด้านเทคโนโลยีการผลิตและเศรษฐกิจเพราะไม่มีความรู้เรื่องเครื่องจักรกลการผลิต และทุนการผลิตใช้เงินทุนตนเองน้อย เพราะเงินทุนการผลิตจำนวนมาก ๆ เกิดจากการกู้ยืมจากแหล่งทุนของรัฐและพ่อค้าในชุมชน

อภิปรายผลการวิจัย

การอภิปรายผลการวิจัย ได้นำเสนอตามลำดับดังนี้

1) สภาพปัญหาการประกอบอาชีพเกษตรกรและความต้องการการจัดการศึกษาสัมมาอาชีพแบบมีส่วนร่วม โดยองค์กรชุมชนของกลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคน ตำบลหนองโน อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม ได้ข้อค้นพบเรื่องสภาพปัญหาการประกอบอาชีพทางการเกษตรกรรม กลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคนและบ้านหินลาดที่มีสภาพปัญหาเชิงโครงสร้างของสังคมในประเทศไทย คือ สังคมเกษตรกรรมมีปัญหา (1) เรื่องการเป็นหนี้สินในระดับครัวเรือนเกิดจากการกู้เงินจากภาครัฐ ได้แก่ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร กองทุนเงินล้าน กลุ่มการผลิตในชุมชน ได้แก่ กลุ่มเกษตรกรการทำนาหนองโน กลุ่มสตรีแม่บ้าน เป็นต้น การมีปัญหานี้สินของเกษตรกรบ้านกุดแคนและบ้านหินลาด มีการเป็นหนี้ในระบบมากค่าเฉลี่ย (\bar{X}) 4.97 ระดับมากที่สุด (2) ภาวะหนี้สินเกิดจากปัจจัยการผลิตต้นทุนสูงค่าเฉลี่ย (\bar{X}) 4.97 ระดับมากที่สุด พ้องกับผลการสำรวจสถิติค่าใช้จ่ายของครัวเรือนในภาคอีสานต่อเดือนมีจำนวน 10,920 บาท เป็นค่าใช้จ่ายที่จำเป็นในการยังชีพ และจำนวนครัวเรือนที่เป็นหนี้สิน ในส่วนของภาคอีสานมีจำนวนสูงกว่าภาคอื่น ๆ ร้อยละ 60-75 และสูงกว่าในระดับประเทศร้อยละ 63 (สำนักงานสถิติแห่งชาติ . 2551) โดยเฉพาะหนี้ใช้ทำการเกษตรร้อยละ 18 เช่นเดียวกับผลการศึกษาของ (แสวง รวยสูงเนิน . 2552 : 271) ได้สรุปปัญหาการประกอบอาชีพในเกษตรกรรมทำนาต่างประสบปัญหาต้นทุนสูง ไม่ว่าจะเป็นราคาปุ๋ย ยาปราบศัตรูพืช แรงงานและอื่น ๆ นอกจากนี้กลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคนและบ้านหินลาดมีปัญหาปัจจัยการผลิตด้านการขาดแคลนแรงงาน ภาคการเกษตรกรรม ที่ประชาชนได้ย้ายถิ่นไปเป็นแรงงานรับจ้าง ทำให้กลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคนและบ้านหินลาดต้องใช้เครื่องจักรกลและเทคโนโลยีเพื่อทดแทนการใช้แรงงานของคน เช่นเดียวกับ ผลการศึกษาของ อัมมาร สยามวาลา (ม.ป.ป.) ได้ทำการวิจัยเชิงคุณภาพเรื่อง “ประเภทของภาคเกษตร อดีตและอนาคตของชนบทไทย” ระหว่างในช่วงปี 2532 – 2541 แรงงานจากภาคการเกษตร และจากชนบทได้เคลื่อนย้ายออกในอัตราที่เร็วขึ้น โดยผู้เคลื่อนย้ายออกส่วนใหญ่เป็นคนหนุ่มสาว อายุเฉลี่ย 15 – 34 ซึ่งทำให้เกิดผลกระทบต่อระบบในภาคการเกษตรคือ การขาดแคลนแรงงานอย่างรุนแรงซึ่งตรงกับสภาพจริงของ

ชุมชนบ้านกุดแคนและชุมชนบ้านหินลาดที่เป็นชุมชนชนเมืองห่างตัวจังหวัดมหาสารคาม 17 กิโลเมตร มีการเคลื่อนย้ายแรงงานก่อนฤดูทำนา และหลังฤดูทำนาจำนวนมากเข้าไปสู่แรงงานรับจ้างที่ศูนย์มีชัย จึงทำให้ชุมชนขาดแคลนแรงงานภาคเกษตรกรรม ส่งผลให้ค่าจ้างแรงงานสูง

นอกจากปัญหาด้านแรงงานในภาคเกษตรกรรมขาดแคลนในชุมชนบ้านกุดแคนและบ้านหินลาดยังพบปัญหาด้านเงินทุนการผลิตไม่ได้เป็นทุนของตนเอง อยู่ในระดับมากค่าเฉลี่ย (\bar{X}) 4.82 เนื่องจากการใช้เงินทุนของกลุ่มเกษตรกรเพื่อการผลิตได้กู้ยืมจากภาครัฐและจากพ่อค้าฐานะรวยในหมู่บ้านกุดแคนและบ้านหินลาดทำให้การใช้เงินทุนการผลิตในลักษณะนี้เข้าสู่วงจรหนี้สินอย่างต่อเนื่อง เพราะสภาพกายภาพภูมิศาสตร์ของบ้านกุดแคนเป็นที่ราบลุ่มมีหนองน้ำขนาดใหญ่ และมีชลประทานโลกก่อ ระบายน้ำลงสู่ลำห้วยคำพู่ ในฤดูฝนชุมชนบ้านกุดแคนประสบปัญหาน้ำท่วมที่นา ทำให้การทำนาไม่ได้ผลผลิต ส่งผลให้ครัวเรือนเกษตรกรไม่มีเงินส่งชำระหนี้ จึงไม่มีเงินทุนทำการผลิตเพื่อการศึกษารายงานของสำนักงานสถิติแห่งชาติในปี พ.ศ. 2551 (2551) . ระบุถึงสภาพที่ดินที่มีปัญหาต่อการใช้ประโยชน์ด้านเกษตรกรรมของประเทศในปี พ.ศ. 2549 เนื้อที่ทั้งหมด 36,797,046 เป็นดินค่อนข้างเป็นทรายร้อยละ 6.23 ดินทรายจัดร้อยละ 16.54 ซึ่งเป็นปัญหาต่อการทำเกษตรกรรม

จากสภาพปัญหาดังกล่าวข้างต้น ส่งผลให้สมาชิกกลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคนแสวงหาแนวทางแก้ไขปัญหาหนี้สิน ต้นทุนการผลิตสูง ไม่มีเงินทุนใช้จ่ายเพื่อการผลิตเป็นของตนเองได้ระบุนความต้องการมีรายได้เสริมในครัวเรือน หลังฤดูกาลทำนาซึ่งอาชีพที่ต้องการในภาคเกษตรกรรมคือการเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ และปลูกสมุนไพรหรืออาชีพอื่น ๆ โดยมีครูปราชญ์ชาวบ้านมาสอนให้เปิดการเรียนรู้ร่วมกัน เพราะชุมชนบ้านกุดแคนมีปราชญ์ชาวบ้าน อาชีพเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ และชุมชนบ้านหินลาดทำสวนสมุนไพรปลูกข่าเป็นผู้ที่มีความสามารถถ่ายทอดความรู้ให้คนอื่นได้ และกลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคน และบ้านหินลาด เด็กเยาวชนต้องการเรียนรู้อาชีพจากนอกภาคเกษตรกรรม คนตรีพื้นบ้าน ไปกลางประยุกต์ให้มีครูปราชญ์ชาวบ้านสอนความรู้เช่นเดียวกับการเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่และปลูกพืชสมุนไพร

สืบเนื่องจากความต้องการของกลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคนและกลุ่มเกษตรกรบ้านหินลาดดังกล่าวมาข้างต้นชี้ให้เห็นการแก้ปัญหาของชุมชนต้องเอาคนเป็นตัวตั้งในการพัฒนาด้วยการเรียนรู้ในสิ่งที่ใกล้ตัวจะทำให้มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นเพราะได้ใช้ความรู้ที่มีอยู่ในชุมชน เช่นเดียวกับผลการศึกษาของ ประทีป วีระพัฒนนิรันดร์. (2553) ได้ให้ความสำคัญกับการเรียนรู้ในชุมชนว่า แบบเรียนรู้เพื่อชีวิต ทำให้คุณภาพชีวิตดีขึ้น โดยการเรียนรู้จากภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นฐานจากนั้นจึงนำความรู้ที่มีอยู่ในชุมชนมาถ่ายทอดและเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายให้เกิดการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่างชุมชน เนื่องจากไม่มีมีความรู้ทุกเรื่องทุกคนจึงสามารถเป็นครูได้ในสิ่งที่เขาทำเก่ง สอดคล้องกับความเป็นอยู่ของกลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคนและชุมชนบ้านหินลาดที่ชุมชนมีภูมิปัญญาท้องถิ่นหลายสาขาอาชีพเป็นครูที่เก่งในชุมชน ในด้านการเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ ปลูกสมุนไพร

และเล่นดนตรีที่บ้าน ไปกลาง ตรงกับนโยบายของรัฐในยุทธศาสตร์การปฏิรูปการศึกษา พุทธศักราช 2542 หมวด 3 ว่าด้วยเรื่องระบบการศึกษาของไทยมี 3 รูปแบบ คือการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย เป็นการที่ให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ตามความสนใจ ศักยภาพและโอกาส โดยอาศัยจากบุคคล . (พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ . 2542 มาตรา 15)

2) ผลการศึกษาการเขียนหลักสูตรแหล่งเรียนรู้ชุมชนจัดการศึกษาล้มมาอาชีพแบบมีส่วนร่วม ขององค์กรชุมชนของกลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคน

การเขียนหลักสูตรของแหล่งเรียนรู้ชุมชนบ้านกุดแคนหลักสูตรล้มมาอาชีพ มี 3 กิจกรรม การเรียนรู้ ได้แก่ การเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ สมุนไพรอาหารเพื่อสุขภาพ และดนตรีพื้นบ้าน ไปกลาง ประยุกต์ คณะผู้จัดทำหลักสูตรนี้ประกอบด้วยกลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคน ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้เชี่ยวชาญได้จัดทำหลักสูตรนี้เพื่อให้ เกษตรกรที่สนใจได้เลือกศึกษาวิชาชีพตามที่ตนเองต้องการ ในช่วงวันเสาร์ และวันอาทิตย์ในแหล่งเรียนรู้ชุมชนป่าวคกรูสิงห์ ฤทธิเดช การเรียนรู้ไม่มีเวลา กำกับสามารถเปลี่ยนแปลงและยืดหยุ่นได้ เพราะไม่มีการประเมินผลให้สอบได้หรือสอบตก เป็น กิจกรรมการเรียนรู้ที่ปราชญ์ชาวบ้านเป็นผู้สอนให้ความรู้จากประสบการณ์ที่ตนเองได้ปฏิบัติจริง มา เรียกว่าเป็นความรู้ท้องถิ่น มีชั้นการเรียนรู้ที่ออกแบบร่วมกัน เรียก 5 ป. คือ ป.1 เปิดประตูใจ ป. 2 ปฏิสัมพันธ์เครือข่าย ป.3 ปฏิบัติกิจกรรมล้มมาอาชีพ การเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ ปลูกสมุนไพรอาหาร เพื่อสุขภาพและดนตรีพื้นบ้าน ไปกลางประยุกต์ ป.4 ปรับแก้ไขงาน และ ป.5 ประเมินผลงาน กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นเป็นกระบวนการเรียนรู้ทางสังคม เพราะทุกคนได้เข้าร่วมกิจกรรม แลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันแบบเรียนรู้จาก แปลงสภาพฟาร์มหรือที่บ้าน ครูดนตรีพื้นบ้าน เช่นเดียวกับ ผลการศึกษาของ สีลาภรณ์ นาคทรัพย์ (2538) ได้เปรียบเทียบกระบวนการเรียนรู้ ของชุมชนกับกระบวนการเรียนรู้ในโรงเรียนมีสาระแตกต่างกัน โดยเฉพาะการเรียนรู้ในชุมชน มี คนทุกช่วงวัยเรียนรู้ร่วมกัน ระบบการเรียนรู้ผ่านปราชญ์ชาวบ้าน ไม่มีชั้นเรียน เอาปัญหาชุมชน เป็นตัวตั้ง ไม่มีระยะเวลาแน่นอน การเรียนรู้ไม่สิ้นสุดเหมือนกับผลการวิจัยของจอห์น แมคเคย์ วิสคอต (John Mackay Wisdom . 1995 : 288) ได้วิจัยเรื่องการแสดงดนตรีพื้นบ้านของเมืองโนวา สกอตตา จากการวิจัยพบว่าชาวบ้านในเมืองโนวาสกอตตา มีความซาบซึ้ง และภูมิใจในภูมิปัญญา ของตนเองและพยายามหรือสืบทอดความรู้ให้แก่ลูกหลาน โดยวิธีการถ่ายทอดความรู้ที่ปฏิบัติคือ การไปอยู่ร่วมกับปราชญ์ชาวบ้าน เหมือนกับสมาชิกกลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคนที่มีเด็กเยาวชน ต้องการเรียนรู้เรื่องดนตรีพื้นบ้าน ไปกลางแต่เวลาสอนของปราชญ์ชาวบ้านใช้สอนบ้านตนเอง เวลา สอนดนตรีที่บ้าน ทำให้กลุ่มเกษตรกรเด็กเยาวชนต้องเรียนรู้ตามกระบวนการของปราชญ์ชาวบ้าน ไม่มีชั้นเรียน เพราะเป็นการเรียนรู้ด้วยแหล่งเรียนรู้ของชุมชนร่วมกับองค์กรชุมชน

ผลของการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นมีผลลัพธ์ต่อกลุ่มเกษตรกรได้มีไข่ไก่ ผักสมุนไพรและได้แสดง ดนตรีเป็นทักษะอาชีพที่มีความชำนาญ สามารถลดรายจ่ายในครัวเรือน ไม่ต้องซื้อไข่บริโภค ซื้อผัก บริโภค หรือเด็กเยาวชนติดสื่อดีเกมส์ เนื่องจากได้ฝึกฝนดนตรีพื้นบ้าน ไปกลาง เปิดการเรียนรู้

อาชีพที่มีอยู่ในชุมชน มีความภูมิใจ นำความรู้ไปประยุกต์ใช้ในชุมชนดังที่ สำนักงานส่งเสริม การศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย (2551 : 5) และสำนักงานคณะกรรมการการศึกษา แห่งชาติ (2542 : 195) ระหว่างกระบวนการเรียนรู้ที่มนุษย์ตั้งใจสร้างขึ้น เป็นการพัฒนาตนเองของ มนุษย์ เพื่อให้สามารถแก้ปัญหาและพัฒนาคุณภาพชีวิตของคน และผล โดยอ้อมที่เกิดขึ้นจากการได้ เรียนรู้ร่วมกันของกลุ่มเกษตรกรบ้านกุศแคน ทำให้เกิดเศรษฐกิจชุมชนแบบพออยู่พอกินเหลือกิน แล้วให้ขายเพราะกลุ่มเกษตรกรที่เลี้ยงไก่ไข่ ได้สะท้อนแนวคิดว่ามีไข่สามารถมีอาหารครบ 5 หมู่ เพราะขายไข่ไก่ ได้เงินไปซื้อสินค้าอื่น ๆ ได้สอดคล้องกับผลการศึกษาของกรมการปกครอง (2541 : 61-64) และมงคล คำานนินทร์ (2541) ระบุว่า การเรียนรู้ กิจกรรมกลุ่มเป็นกิจกรรมที่ พึ่งตนเอง เพิ่มรายได้และเป็นการทำงานเพื่อการดำรงชีพในแนวสัมมาอาชีพเพื่อดำรงอยู่ร่วมกันกับ เพื่อนมนุษย์อื่นในหมู่บ้านนั่นเอง เช่นเดียวกับกลุ่มเกษตรกรบ้านกุศแคนที่พัฒนากลุ่มเกษตรกร ตั้งอยู่บนฐานการพัฒนาเศรษฐกิจของครัวเรือนและเศรษฐกิจชุมชน

3) ผลการถอดบทเรียนและขยายผลการจัดการศึกษาสัมมาอาชีพแบบมีส่วนร่วมโดยองค์กร ชุมชน เพื่อการพึ่งตนเองของกลุ่มเกษตรกรบ้านกุศแคน ตำบลหนองโน อำเภอเมือง จังหวัด มหาสารคาม สรุปผลได้ดังนี้

3.1) การถอดบทเรียนแหล่งเรียนรู้ชุมชนจัดการศึกษาสัมมาอาชีพ แบบมีส่วนร่วมโดย องค์กรชุมชนได้พบปัจจัยที่เกื้อหนุนเรื่องการจัดการความรู้สัมมาอาชีพหลายประการ ได้แก่ (1) การ ทำงานแบบมีส่วนร่วม เนื่องจากแหล่งเรียนรู้ชุมชน ปู่ทวดครูสิงห์ ฤทธิเดช เป็นขององค์กร เอกชนถือเป็นเจ้าภาพหลักและมีเครือข่ายภายในชุมชน ได้แก่เด็กเยาวชน ผู้ปกครองเด็ก เยาวชน ประชาชนชาวบ้าน สมาชิก อบต. และสมาชิก อสม. ได้สมัครร่วมกลุ่มกันเป็นกลุ่มเกษตรกรเข้าร่วม เป็นเจ้าภาพร่วม และได้แสวงหาเครือข่ายอีก 6 แห่งเข้าร่วมเป็นเจ้าภาพร่วมกับชุมชน ได้แก่ สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ สถาบันวิจัยและพัฒนามหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม เป็น ต้น ซึ่งหน่วยงานที่เกี่ยวข้องดังกล่าวมาจับบทบาทร่วมมือกันจัดกิจกรรมของ โครงการหลายกิจกรรม ได้แก่ การเปิดเวทีชาวบ้าน จัดสนทนากลุ่ม และกิจกรรมการถอดบทเรียน นอกจากนี้ทำกิจกรรม การนำเสนอนิทรรศการ และการแสดงดนตรี ไปงต่าง ในงานที่องค์กรได้ให้โอกาสเข้าร่วมกิจกรรม ทำให้ผลของการจัดกิจกรรมของการเรียนรู้ 3 ฐานกิจกรรม มีไก่ไข่ สมุนไพร และดนตรี ไปงต่าง ได้เกิดความรู้ท้องถิ่นของชุมชนบ้านกุศแคนและกลุ่มเกษตรกรบ้านหินลาดบรรลุเป้าหมาย มีหลักสูตร มีแปลงสาธิต และเกิดเกษตรกรต้นแบบ เพราะได้ฝึกปฏิบัติจริงด้วยตนเองโดยทุกภาค ส่วนมีส่วนร่วมกัน เป็นไปตามแนวคิดการมีส่วนร่วมของ โกวิทย์ พวงงาม(2545 : 8) ปารีชาติ วลัยเสถียร (2542) และ นริทร์ชัย พัฒนพงศา (2546 : 6) ได้ระบุถึงการมีส่วนร่วมโดยร่วมกัน ค้นหาค้นหาปัญหา และความต้องการจัดการศึกษาสัมมาอาชีพนำไปสู่พัฒนาตนเอง ด้านทักษะอาชีพและ พัฒนากลุ่มการผลิตของชุมชนได้บรรลุเป้าหมาย (2) การจัดกิจกรรมการเรียนรู้แบบเอาคนเป็นที่ตั้ง (3) การฝึกทักษะอาชีพภาคการณื่อนาคต และ (4) เครือข่ายการจัดการความรู้

จากปัจจัยเกื้อหนุนให้การจัดการศึกษาสัมมาอาชีพ ได้หลักสูตรท้องถิ่นได้ผลผลิตมีไข่ไก่ มีสวนสมุนไพรขยายพื้นที่เพิ่มมากขึ้น เพราะการพัฒนาคนเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ ได้เกิดสติปัญญา ใช้สติปัญญานำทางแก้ไขปัญหาของกลุ่มของตนเองสะท้อนการทำงานเป็นทีม ดังผลศึกษาของ จิตนิลพานิช และกุลธนา ชนาพวงศธร (2532 : 36) . การได้ร่วมกิจกรรมฐานการเรียนรู้ 3 ฐานร่วมกันเท่ากับได้จูงใจประชาชนได้ร่วมสนับสนุนการเรียนรู้ผ่านแหล่งเรียนรู้ชุมชน ปู่ทวดครูสิงห์

ฤทธิ์เดช เกิดขวัญและกำลังใจร่วมกัน ส่งผลให้เกิดความศรัทธาต่อบุคคลคือปราชญ์ชุมชน ได้สืบทอดภูมิปัญญาเรื่องอาชีพบูรณาการต่อยอดกับความรู้สากล โดยจัดเนื้อหาตามความต้องการเรียนรู้ที่ว่าเราคนเป็นที่ตั้งออกแบบการเรียนรู้สัมมาอาชีพให้มีพื้นที่การขยายพันธุ์ไข่ไก่ สวนสมุนไพรในชุมชนได้มากขึ้น ส่งผลให้มีความมั่นคงทางอาหารในชุมชน เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือน

3.2) การขยายผลแหล่งเรียนรู้จัดการศึกษาสัมมาอาชีพแบบมีส่วนร่วม โดยองค์กรชุมชนเพื่อการพึ่งพาตนเองของกลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคน ได้ขยายฐานการเรียนรู้ 2 กิจกรรม ไปสู่กลุ่มเกษตรกรบ้านหินลาด ตำบลเวียงนาง อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งการเข้าร่วมเป็นสมาชิกโครงการของกลุ่มเกษตรกรบ้านหินลาดเข้าร่วมด้วยความสมัครใจ จึงเกิดพัฒนากระบวนการกลุ่มเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ และสวนข่าสมุนไพรในชุมชนบ้านหินลาด การเข้าร่วมในโครงการครั้งนี้เกิดขึ้นเพราะผู้นำชุมชน นายวิชัย รัตน์เจริญ เป็นผู้นำที่เข้มแข็ง ต้องการให้คนในชุมชนมีรายได้เสริมและมีไข่ไก่ ผักสมุนไพรไว้บริโภคและขาย และทำให้ชุมชนมีความสวยงามด้วยสีเขียวของสวนสมุนไพรจากการปลูกข่าพ้องกับผลการศึกษาลำดับมาตรการอุดมศึกษา และทบวงมหาวิทยาลัย (2545 : 118) . กล่าวถึงยุทธศาสตร์การมีส่วนร่วมได้เกิดขึ้นโดย การพัฒนาผู้นำเครือข่ายมีการทำงานหลายวิธีเช่น แลกเปลี่ยนเรียนดำเนินงานร่วมกันของเครือข่ายอย่างต่อเนื่องซึ่งเครือข่ายกลุ่มเกษตรกรบ้านหินลาดได้เข้าร่วมกิจกรรมกับกลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคน ด้วยความเต็มใจและปฏิบัติตามกติกาอย่างต่อเนื่อง และสนับสนุนให้แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารนำเสนอผลงานร่วมกัน เกิดผลลัพธ์องค์กรกลุ่มการผลิตไก่พันธุ์ไข่สวนสมุนไพรสุขภาพการปลูกข่าได้เพิ่มเกิดผลเกษตรกรต้นแบบด้านการเลี้ยงไก่ และทำสวนข่าเป็นปราชญ์ในชุมชนหลาย ๆ คนเกิดขึ้น พ้องกับผลการศึกษาของ ยุพาพร รูปงาม (2545 : 7-9) . เพราะถ้าทำงานตามความถนัดใจไม่มีใครบังคับจะทำงานด้วยความรักและได้ผลงานของฐานการผลิตสัมมาอาชีพเกิดขึ้นอย่างยั่งยืนเพราะมีผู้นำเป็นนักพัฒนาชุมชนเข้าร่วมโครงการนี้ด้วยความสมัครใจ

3.3) ผลของการพึ่งตนเองของกลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคนและกลุ่มเกษตรกรบ้านหินลาดจากการได้เรียนรู้สัมมาอาชีพที่ตรงกับความต้องการของกลุ่มตนเองทำให้เกิดการประเมินผลด้านการพึ่งตนเองด้วยแนวคิดของประเวศ วะสี (2530 : 33-35) สถาบันวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย (2538 : 4-5) และสัญญา สัญญาวิวัฒน์. (2542 : 68) ปัจจัยที่วัดการพึ่งตนเอง มี 5 ด้าน คือ การพึ่งตนเองด้านเทคโนโลยี เศรษฐกิจ ทรัพยากรธรรมชาติ จิตใจและการพึ่งตนเองในด้านสังคมวัฒนธรรม การศึกษาในด้านนี้พบว่า กลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคนและกลุ่มเกษตรกรบ้านหิน

ลาด ฟุ้งตนเองในลักษณะฟุ้งตนเองฟุ้งกันเองในชุมชนร่วมกับฟุ้งกลุ่มอื่น ๆ ด้านสังคม จิตใจ และด้านทรัพยากรธรรมชาติทั้งสองกลุ่มเกษตรกรฟุ้งตนเองได้ในระดับมากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 100 เนื่องจากพฤติกรรมที่แสดงออกเช่น ด้านสังคม อยู่ร่วมกันแบบความรักสามัคคี เข้าใจกันและกัน ปฏิบัติตามกติกากลุ่ม และรับฟังข้อคิดเห็นของสมาชิกในกลุ่ม ส่วนด้านจิตใจมีการใฝ่รู้ใฝ่เรียน มีความซื่อสัตย์และมีจิตอาสา และในด้านทรัพยากรธรรมชาติ มีพันธุ์ไก่พันธุ์ไข่ ผักสมุนไพร แจกจ่ายคนในชุมชนไว้ทำพันธุ์โดยไม่ต้องซื้อหรือซื้อในราคาถูกและมีอาหาร ไข่ไก่ สมุนไพร และมีความบันเทิง ได้แสดงดนตรีไปกลางประยูคค์ร่วมกัน สิ่งเหล่านี้ได้แสดงออกด้านฟุ้งตนเองในระดับครัวเรือนและกลุ่มเกษตรกรทั้งสองแห่ง เป็นไปตามแนวคิดของ ประเวศ วะสี . (2530 : 33-35) และณรงค์ เพชรประเสริฐ. (2541 : 20) ที่ได้ระบุไว้ว่าการฟุ้งตนเอง ที่มีลักษณะฟุ้งประสงค์ คือมีจิตใจไม่โลภมาก การผลิตต้องมีแบบแผน ผลิตเพื่อกินเอง ใช้อเอง ทำให้ต้องทำหลายอย่าง เป็นเกษตรกรรมแบบผสมผสาน และไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม เช่นกลุ่มเกษตรกร 2 แห่งได้ปรับปรุงดินสารอินทรีย์มูลไก่ และเป็นชุมชนใฝ่เรียนรู้ที่ฟุ้งตนเองได้ด้วยการสร้างสติปัญญา ขยันหมั่นเพียร พ้องกับผลการศึกษาของ บัณฑิต อ่อนคำ (2530 : 5) ได้อธิบายไว้ว่าการฟุ้งตนเองไม่ได้ฟุ้งตนเองได้คนเดียวแต่เป็นการฟุ้งตนเองที่สัมพันธ์กับองค์กรชุมชน

อย่างไรก็ตามกลุ่มเกษตรกรทั้งสองแห่งที่กล่าวมาได้ฟุ้งตนเองในลักษณะที่ฟุ้งตนเองได้น้อยได้แก่ด้านเทคโนโลยีการผลิตที่กลุ่มเกษตรกรไม่มีปัจจัยการผลิตเป็นเครื่องจักรกล รถไถนา รถเกี่ยวข้าว เป็นต้นจึงไม่ได้ใช้แรงงานจากเครื่องจักรกลประเภทต่าง ๆ การฟุ้งตนเองในด้านนี้จำเป็นต้องจ้างแรงงานคนทดแทนเครื่องจักรกลการผลิต โดยใช้วิธีให้กลุ่มเกษตรกรเข้าร่วมกลุ่มทำงานร่วมกันจะได้มีความรับผิดชอบและระดมสมองร่วมกัน จะทำให้มีกิจกรรมของกลุ่มสมาชิก อาชีพ เช่น มงคล ด่านชานินทร์ .(2541) โดยระบุไว้ว่าชาวบ้านที่สนใจจะรวมกลุ่มกันในการประกอบอาชีพ ดังนี้ การปลูกพืช การแปรรูปข้าวเป็นต้น

สรุปผลการวิจัย ดังกล่าวมาข้างต้น ทำให้ได้ข้อค้นพบว่าการรวมกลุ่มเกษตรกรบ้านกุดแคนและการรวมกลุ่มเกษตรกรบ้านหินลาด เป็นการจัดการศึกษาสมาชิกแบบทางเลือกตามอัธยาศัย ที่เลือกจะเรียนรู้กิจกรรมอาชีพอะไร ให้เกิดจากความต้องการของตนเองและมีทรัพยากรท้องถิ่นสนับสนุนให้เกิดการเรียนรู้จะทำให้เกิดการเรียนรู้แบบทางเลือก ฟุ้งศักยภาพของชุมชนด้วยการฟุ้งตนเอง กับฟุ้งทุนทางสังคมมีปราชญ์ชาวบ้าน และฟุ้งตนเองในชุมชนคือร่วมมือกันเรียนรู้เรื่องใกล้ตัวในชุมชนจะเชื่อมโยงกับประสบการณ์ภายนอก ถ้าได้เรียนรู้จากรากเหง้าท้องถิ่นตนเองเกิดความภูมิใจ อนุรักษ์ ส่งเสริม เผยแพร่ไปสู่ชุมชนอื่น ๆ ได้เรียนรู้ร่วมกันด้านสมาชิกอาชีพ แก้ไขความมีหนี้สิน ให้มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น เพราะได้พัฒนาโดยคนเป็นตัวตั้งและเรียนรู้ตามอัธยาศัยตลอดชีวิต

ข้อเสนอแนะของการนำไปใช้

1) การใช้ศูนย์แหล่งเรียนรู้ชุมชนเป็นกลไกการจัดการศึกษาตามอัธยาศัยให้เกิดกับชุมชนอื่น ๆ เรื่องการเรียนรู้เรื่องสัมมาอาชีพควรให้เหมาะสมตามความต้องการของคนในชุมชนและเหมาะสมกับภูมิสังคมในแต่ละชุมชน

2) การออกแบบกิจกรรมการเรียนรู้ของฐานการเรียนรู้เรื่องอาชีพให้เป็นแนวคิดของผู้เรียนจะทำให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันอย่างมีความสุข

ข้อเสนอแนะการทำวิจัยครั้งต่อไป

1) ควรศึกษาการเปรียบเทียบการพึ่งตนเองของกลุ่มชาติพันธุ์ไทยลาวเปรียบเทียบกับกลุ่มชาติพันธุ์ไทยเขมรกับอาชีพการทำเกษตรกรรมด้านอื่น ๆ



มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม
RAJABHAT MAHASARAKHAM UNIVERSITY